

LA PROVERBIALITZACIÓ A LA TRADUCCIÓ EN LLENGUA D'OÏL DE L'*ÉPITOMA REI MILITARIS* DE VEGECI DELS ESTATS LLATINS D'ORIENT*

ELENA DE LA CRUZ VERGARI
Universitat Rovira i Virgili
ORCID: 0000-0002-6930-5297

La traducció francesa de l'*Épitoma rei militaris* de Vegeci duta a terme als estats llatins d'Orient és la més servil al text llatí de totes les traduccions romàniques que coneixem d'aquest epitom. Aquest servilisme sembla justificar les llargues frases incoherents que presenta. Tanmateix, el traductor es mostra sorprenentment independent i original quan transforma o completa el text llatí amb fórmules de tipus proverbial. Amb aquest procediment, el traductor, malgrat no oferir un text gaire comprensible del tractat, n'assegura la seva funció didàctica o discursiva, oferint al lector les *sententiae* més cèlebres de la major *auctoritas* militar del moment, en llengua vernaclea.

Paraules clau: Vegeci, traducció, proverbi, sentència, argumentació, didàctica.

És ben coneguda l'afició amb què els homes de l'edat mitjana empraven i recopilaven proverbis populars, *exempla* i sentències de les autoritats, tant en llatí com en romanç, en contextos religiosos —als sermons i les predicacions— i profans (Ollier 1976, Schulze-Busacker 2012). Els centenars de còpies de diversos reculls i els seus usos en són testimonis (Morawski 1922, Schulze-Busacker 2012, Lorcin 2016).

Els estudiosos coincideixen a explicar l'èxit dels proverbis per dues raons. D'una banda, llur forma retòrica, breu i harmoniosa, en facili-

* Aquest estudi s'inclou en les activitats dutes a terme pel Grup internacional de Recerca Consolidat GRC LAiREM-Nexus (Literatura, Art i Representació a la llarga Edat Mitjana / Nexes entre Ciència, Cultura, Política, Religió i Societat), associat a la Universitat Rovira i Virgili i a la Universitat Pompeu Fabra, coordinat per Maria Morras (IP), el qual ha rebut el finançament de l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca (AGAUR) de la Generalitat de Catalunya (2021 SGR 00970).

tava la memorització bo i ornant el discurs. D'una altra banda, llur contingut sapiencial, provat per la tradició o l'autoritat, era una garantia de veritat que s'adaptava a tota mena de discursos, tant formals com informals.¹

No sorprèn, doncs, que una traducció medieval del tractat militar més cèlebre de l'època —l'*Epitoma rei militaris* de Vegeci—² incorpori expressions de tipus proverbial que en sintetitzen els aspectes més importants amb fórmules sentencioses gràcils i de fàcil retenció.³

1. L'*Epitoma rei militaris* de Vegeci

Hom creu que aquest epítom militar fou redactat al final de l'Imperi romà, entre els segles IV-V, per un funcionari cristià proper a l'emperador (Reeve 2004, vi-viii). L'autor hi denuncia la decadència de l'Imperi i proposa de recuperar l'art militar per tal de restaurar-ne l'esplendor i evitar-ne l'ensorrament. El tractat no sembla haver interessat gaire els seus contemporanis. Ara bé, al període medieval (Allmand 2001, 3) el trobem profusament a les biblioteques de monestirs i palaus. La seva celebritat despuntà afavorida pels successius corrents humanistes. En l'àmbit del clergat, era útil a la teoria política i, en general, als consellers. En l'àmbit civil, orientava potser la pràctica política de barons, prínceps i emperadors, més o menys il·lustrats

1 Seguim els estudis sobre els proverbis de Lorcin (2016), Schulze-Busacker (2012), Schapira (2000), Guiraud (1984), Ieraci Bio (1984), Zumthor (1976), Cerquiglioni (1976), Meschonnic (1976), Greimas (1960).

2 Nombrosos autors n'aconsellen la lectura i se'n serveixen (Monfrin 1964, Aurell 2022, Ducos 2022 i Biu 2022). En mostren la celebritat els més de 300 testimonis en llatí, francès, italià, català, anglès, alemany, castellà, escocès, i potser hebreu —del qual sols hem trobat constància a Shrader i Allmand (1979, 305; 2011, 366, respectivament) (Richardot 1989, 55-63 i 192 i 210-216; Reeve 2000, 337-344; Allmand 2011, 366; Aurell 2022, 166). Endemés, tot sembla indicar que fou el primer text de l'antiguitat grecoromana a ser traduït íntegrament (Monfrin 1964) i el primer llibre imprès de temàtica militar (Richardot 1989, 5 i 71-100).

3 A la nostra tesi doctoral, en què estudiàrem i editàrem la traducció en llengua d'oïl de l'*Epitoma rei militaris* de Vegeci d'Orient, ens limitàrem a assenyalar-ne llur presència (de la Cruz 2016, 96-99). En el present treball n'ampliem el corpus, agrupant-lo per temes.

(Richardot 1989, 43-55; Guiffre 1996, II, 289-296; Allmand 2001, 63-147). Com ha mostrat Aurell (2022), aquesta mena de manuals els oferia una lectura plaent i alhora farcida d'*exempla*, consells i recursos o trucs militars. “Li quel livre chescun prince de tere deuerait aver” proclama al començament el manuscrit de la traducció anglo-normanda, dedicada a un príncep anglès.⁴

2. Les traduccions medievals en llengua d'oïl completes

Les dues traduccions més antigues que conservem semblen emanar de les croades d'Orient a mitjan segle XIII. La primera que atragué l'atenció de la crítica va ser l'anglonormanda, descoberta per Thorpe el 1952. Al colofó del manuscrit que la conserva apareix citada la vila d'Acre i *Tere Seinte* (foli 152v) (Stirneemann 2017, 116). Pel que fa a la seva datació, la referència al setge de Kenilworth en fixa el *terminus post quem* el 1265. Pel que fa al seu destinatari, a la primera miniatura Vegeci ofereix el tractat a un *dominus Edwardus* (foli 2v). Atès que no s'hi fa referència a cap rei, hom ha identificat el destinatari amb un príncep anglès, Eduard I o Eduard II, abans de ser coronat (Thorpe 1953). El *terminus ante quem* s'establiria, doncs, amb la coronació del príncep Eduard al seu retorn d'Orient, el 1272. Una altra hipòtesi imagina que Eduard I l'hauria dedicada al seu fill, el futur Eduard II (Thorpe 1952 i 1953; Reeve 2000, 337; Stirneemann 2017, 116). Més que una traducció, el text presenta una síntesi del tractat de Vegeci. Alguns dels capítols més tècnics, a propòsit d'armes que havien caigut en l'oblit durant el període medieval, s'apleguen en un de sol. Els capítols sovint s'inicien amb “en ce chapitre aprent li auctors” seguit d'una traducció de l'original, o bé d'un resum (Ducos 2012). Tanmateix, la seva relació amb l'Orient no és del tot clara. Alguns estudiosos hi han vist trets de la iconografia franca d'orient a la segona de les miniatures (Folda 2005, 408), que ocupa el blanc d'una

4 “El llibre que tot príncep profà hauria de posseir”. Tot i que Carley en feu una transcripció el 1962 per a l'obtenció de la seva tesi doctoral, les cites les hem extretes directament del manuscrit únic que la conserva a Cambridge, Fitzwilliam, Marlay Additional 1 [foli 1-151v].

llacuna, i que seria posterior a la traducció. Altres crítics constaten que l'escriptent de la traducció no seria el mateix que el del colofó. Així, la traducció s'hauria fet a Anglaterra, després del 1265 i abans el 1271, any en què Eduard I l'hauria duta a Orient. Allà s'hi hauria inclòs el colofó que fa referència a Acre i a Terra Santa, des d'on hauria estat enviat a la misteriosa “dame en France” citada al mateix colofó (Stirnemann 2017, 116).

En canvi, els dos manuscrits que conserven la traducció en llengua d'oïl, datada entre 1240 i 1280, presenten tot de trets codicològics, lingüístics i culturals relacionats amb els estats llatins d'Orient (de la Cruz 2022).

Posteriorment, el 1284, Joan de Meun traduí el tractat militar de Vegeci per a Joan de Brienne, comte d'Eu (Löfstedt 1977, 10), que s'uní en matrimoni amb la cunyada d'Eduard I, a qui Stirnemann suggereix d'identificar amb la “dame de France” citada, com hem vist, a la traducció anglonormanda (2017, 116, 118-119). Sigui com sigui, la família posseïa forts vincles amb les croades d'Orient. Joan era nét de Joan de Brienne, rei de Jerusalem mort el 1237. El seu pare, Alfons de Brienne, acompanyà Lluís IX de França a Orient i, durant llur retorn, ambdós trobaren la mort a Tunis, el 1270 (Löfstedt 1977, 10).

La traducció de Joan de Meun fou posteriorment reaprofitada. A final segle XIII, Joan Priorat de Besançon se'n serví per a fer-ne una versificació (Robert 1897). Més tard, a inici segle XIV, Joan de Vignay també se n'hauria servit per a fer la traducció de l'*Epitoma* que se li atribueix (Löfstedt 1982b, 5). Com han constatat els estudiosos, nombroses còpies llatines d'aquest epítom militar, així com la seva vulgarització, emanen de les croades d'Orient (Allmand 2011, 112-120; Reeve 2000, 294-297).

Desconeixem l'autor de la darrera traducció medieval en llengua d'oïl que ens ha pervingut completa, datada el 1380 i relacionada amb l'alta noblesa del nord o del nord-est dels territoris europeus continentals de llengua d'oïl (Löfstedt 1989; Merisalo 2022, 85, 89, 94-95).

Finalment, cal afegir a aquesta llista, pel tema que aquí ens ocupa, uns extractes de l'*Epitoma* (Löfstedt 1982a). Aquests extractes sintetitzen en poques frases les idees principals del tractat, que apareixen al capítol intítulat “Regles generals de la batalla” (III.26). Cal tenir en

compte que aquest capítol es troba desplaçat al final del tractat, tant a la versificació de Joan Priorat com en la traducció anònima de 1380, que també el presenta versificat (Löfstedt 1989, 157-160).

3. Les primeres traduccions de tractats tècnics en llengua d'oïl

Sembla que, en general, les primeres traduccions de tractats tècnics no foren gaire reeixides, i la traducció de l'*Epitoma* d'Orient no n'és cap excepció. A la mateixa època, Roger Bacon s'exclamava de les primeres traduccions d'Aristòtil al romanç: “males translatus est, nec potest sciri, nec adhuc in usi vulgi est, quia nuper venit ad Latinos, et cum defectu translationis et squalore” (Jourdain 1819, 143).

Tanmateix, de la mateixa factura que una de les còpies de la traducció en llengua d'oïl d'orient de l'*Epitoma*, ens ha pervingut una traducció acurada d'obres retòriques atribuïdes a Ciceró, realitzada a Acre el 1280 segons en informa el mateix manuscrit. Del tot oposada a la traducció rudimentària de l'epítom militar d'Orient, aquesta traducció és obra d'un home lletrat que entén el llatí, domina la llengua d'oïl i, en definitiva, l'art retòrica del manual. No és estrany, doncs, que el traductor s'hi presenti: Joan d'Antioquia “que l'en apele de Harens” (de la Cruz 2022, 110-111 i figures 10 i 11 del plec d'imatges). Prudent, assenyat i diligent, el traductor exposa i justifica el seu mètode en un breu excurs: “ceste translacion si contient enterinement cele meisme maniere de tracter qui est faite et disposee par l'auctour, au plus pres qu'ele peut” (Guadagnini 2009, 349). Passa llavors a exposar per què pretén seguir la disposició del text del mestre Ciceró (*Ibid*).

Et ce fut fait nomeement por ·ii· raisons:

- (1) l'une si est que les paroles et les diz de l'art soient de greignor auctorité et de greignor reverence en toute desputeison, se mestier estoit de prover et en tout aleguement entre les sages et ceaus qui conoissent de l'art;
- (2) l'autre raison si est por eschiver vice de presumpcion et d'orgueil, qu'il ne semblast que l'en vosist maistrier la manière de Tullius par

detrenchement ou par nuance — qui fut tant grant philosophe et de tant grant renom.

I continua

mais il ne pot mie porsivre l’auctor en la maniere dou parler, car la maniere dou parler au latin n’est pas semblable generaument a cele dou françois [...] et por ce nul translateour et interpreteour ne porroit jamais bien translater d’une lengue a autre s’il ne s’enformast a la maniere et as proprietiez de cele lengue en qui il translate: por quel chose il covint au translateour de ceste science de translater aucune fois parole por parole et aucune fois et plus sovent sentence por sentence.

Tanmateix, admet que “aucune fois por la grant oscurté de la sentence li convint il sozjoindre et acreistre. Austre li convint en aucun leu en l’elocucion de changier et müer exemples por la discordance de letres et de sillabes qu’il trove entre les ·ii· lengues”.

Pel que se’n desprèn, la fidelitat a la frase llatina, a la seva sintaxi i expressió, conferia al vulgar una marca d’autoritat.

4. La traducció de l’*Epitoma rei militaris* de Vegeci en llengua d’oïl d’Orient

Les dues còpies de la traducció en llengua d’oïl de l’*Epitoma* d’Orient reprodueixen un mateix text, amb diferències molt minses, que solen afectar un sol mot i en cap cas tenen repercussions en la interpretació del text. Aquest fet indicaria que les divergències entre el text llatí i la traducció que examinarem tot seguit són atribuïbles al traductor i al seu projecte, i no pas a un sol copista.

4.1. Funció i destinataris de la traducció

En general, hom té la impressió que la traducció segueix ben de prop el text llatí, sense gosar allunyar-se’n gens. Ara bé, només començar, al pròleg del llibre I, el traductor amplifica el text de l’original,⁵

5 Presentem el text editat a de la Cruz (2016) amb esmenes.

*Antiquis enim temporibus Rome mos fuit bonarum artium studia mandare litteris atque in libros redacta offerre principibus*⁶

Acostumée chose fu en l'ancien tans de metre en escrit le bons ars por enseignemens et en remembrance,⁷ et offrir les à l'enpereors et as princes et as barons et as seignors qui ot à gouverner les païs et les gens

En primer lloc, el traductor hi explicita la *intentio* de la traducció, que no és altra que ensenyar i recordar (“por enseignemens et en remembrance”). D'altra banda, el traductor hi amplia el nombre de destinataris a un grup molt més heterogeni que el de l'original (“à l'enpereors et as princes et as barons et as seignors qui ot à gouverner les païs et les gens”). Cal també notar que l'emperador encapçala l'enumeració, a la qual s'afegeixen els barons —en una terminologia plenament feudal— i, en general, els senyors que han de governar els països i la seva gent.

4.2. Juli Cèsar, *auctoritas*

Més endavant, al mateix pròleg, el traductor afegeix Juli Cèsar a la llista d'emperadors citats:

quod Octavianum Augustum ac bonos dehinc principes libenter habuisse frequentibus declaratur exemplis

laquel chose est aparissant par mains exanples: que Octeviens Agust enpereor et les autres enpereors come Julle Cessar et autres plusors volentiers les orent

L'addició per part del traductor d'aquest emperador no sembla gens fortuïta: Juli Cèsar apareix també a la rúbrica que presenta els capítols del llibre I de la traducció, que li atribueix l'autoria del tractat (“ci comencent les chapistres du premier livre de Jule Cessar”). Si hi

6 Reproduïm el text llatí del manuscrit Nàpols, Biblioteca nacional, V A. 21 (folis 1r-43v), tal com expliquem després.

7 Aquesta idea reapareix més endavant, sense que tampoc correspongui al text llatí: “je le metrai en escrit et en remembrance”, que tradueix “velut in ordine epitomata conscribo” (I.8.12).

afegim que el nom de Vegeci no apareix enlloc ni tampoc cap dels emperadors a qui els diferents manuscrits dediquen el tractat, tot indicaria que la traducció atribueix els preceptes que conté al general romà més admirat durant el període medieval.⁸ Així, el traductor converteix el tractat d'un mer compilador en el tractat militar de l'emperador Juli Cèsar.

4.3. El traductor: fidelitat, error i intervenció

Després del pròleg del primer llibre, una interpolació del *Commentarium in Ezechielem* de Raban Maur⁹ ens permet de conèixer la petita branca (N) a la qual s'adscriuria la còpia llatina utilitzada pel traductor d'Orient (Reeve 2000, 335-337; de la Cruz 2022, 127). I hem pogut constatar que alguns problemes del text de la traducció estan relacionats amb errors presents a la còpia llatina conservada a Nàpols, Biblioteca nacional, V A. 21.

Sic regnantium testimoniis creuit eloquentia dum non culpatur audacia. Hac ego imitatione compulsus dum considero clementiam vestram usibus¹⁰ litteratum magis ignoscere posse quam ceteros, tanto inferiorem me antiquis scriptoribus esse vidissere

La traducció presenta problemes que es poden relacionar amb les variants,

en tel maniere le parlement avansa par le tesmoign des princes et des emperors jusque à tant que le ardemment dou dire nen fu blasmés, et le contrameus d'escriture ceste chose ancor soit ce que soye nomans escrisors, en dementiers que je y pensoie que la vostre debonaireté y puisse pardonner as faillemens, Dieu place, plus que les autres

8 Vegeu també la traducció del paràgraf 4 del pròleg del primer llibre (de la Cruz 2016, 125, nota 5).

9 Llibre 11, capítol 29 (PL 110, 795C-D), que reprèn un fragment del *Commentarium in Hiezechielem* (lib. 9, capí. 29) de Jeroni (CCSL 75; PL 25, 277B-C). Aquesta interpolació apareix, al mateix indret, als manuscrits de la família N.

10 Els editors moderns reproduïen "ausibus."

Davant d'una tasca tan dura com incerta, el traductor s'adhereix a la *captatio benevolentiae* i al valor que atorga a la fidelitat. Fixem-nos-hi.

Scilicet in hoc opusculo nec verborum concinnitas sit necessari nec acumen ingenii sed labor diligens ac fidelis, ut quae apud diversos historicos vel armorium disciplinam docentes dispersa et involuta ce-lantur pro utilitate Romana proferantur in mediu

Et en iceste euvre nen ait mestier de douçor de dis, ne soutillance d'engin, mais feel travail et ententifs. Je metrai en avant briement en ceste presente euvre ce que les autres duces distrent en lour divers escrits des enseignemens d'armes.

En efecte, el “feel travail” del traductor ressegueix les frases llatines fins on pot. Tanmateix, hi detectem intervencions majors, com el canvi d'autoria. Aquest canvi podria explicar l'omissió dels *historici* i la transformació dels *docentes* en *les autres duces*, ja que l'autor del tractat ja no és un compilador que beu de la tradició, sinó un *dux*.

Com veiem, el text està conformat per un reguitzell de frases amb una sintaxi abrupta que presenten una successió més o menys lògica d'imatges que el lector o l'oient ha de recompondre mentalment, amb més intuïció que cap altra cosa. El text sembla reproduir la lectura d'algú que, amb certes nocions de llatí, mira de traduir oralment al romanç una còpia llatina que conté errors. Els oients, en gran part il·letrats, no poden fer altra cosa que seguir i donar gràcies al malaguanyat tor-simany que els permet de conèixer els preceptes de Juli Cèsar.

Com hem vist a partir de l'anàlisi del pròleg al primer llibre, l'obscuritat de la traducció es presenta com la conseqüència de la seva fidelitat a l'original. Tanmateix, rere aquesta pretesa fidelitat s'amaguen tant les limitacions del traductor, des del punt de vista del coneixement de la llengua i de les realitats tècniques a les quals ha de fer front, com les seves “infidelitats”.

4.4. Del llatí al proverbi

Vegeci inclou sentències d'altres autors o obres de referència, com a (III.21.3), “ideoque Scipions laudata sententia est qui dixit: *Viam hostibus qua fugerent muniendam*”. Comparem-ne el text llatí amb les traduccions medievals.

et por ce est loee la sentence d'Escipeons qui dist,
*L'on ne doit desfendre
 la voye des henemis
 par garnimens de là
 où il doivent foïr*

Traducció d'Orient

et por ce la centence de cel noble home Scipio est à loer, ke
 dist issi,
*Nous ne devom pas garnir
 la voie de nos enemis
 là où il voilent fuir*

Traducció anglonormanda

et pour ce fu loee la sentence Scipion qui dist,
*N'estoupons pas
 a noz anemis
 la voie par où
 il s'en puissent foïr¹¹*

Joan de Meun

et pour ce fu loee la sentence Scipion qui dist que,
*l'en devoit fere voie aus ennemis
 par ou il peussent foïr*

Joan de Vignay

et pour ce, la sentence de Scipion fait moult à loer, qui dit que
*voye doit apparoir aux ennemis,
 par où ilz poussent foïr*

Traducció anònima de 1380

D'entrada, constatem que els traductors medievals no semblen poder oferir una frase tan sintètica com la llatina. Les traduccions en llengua d'oïl en prosa relacionades amb les croades (l'anglonormanda,

11 En la seva versificació, Joan Priorat allarga encara més la frase: "por ce dit Scipions li saiges, / que des armes sot les usaiges / qu'il dit et comande et outroie, / que l'on n'estopoit pès la voie / par là ou li nostre adversaire / cuident raler en lor repaire / ne par là où il foïr doient" (Robert 1897, 237-238).

la d'Orient i la de Joan de Meun) utilitzen un gir negatiu, amb un metre més breu. En canvi, les altres segueixen més de prop el text llatí, en detriment d'un metre més viu, conservant-ne tanmateix la rima. D'altra banda, a les primeres traduccions, la sentència d'Escipió es presenta en discurs directe, mentre que en les traduccions més tardanes s'empra el discurs indirecte.

Als *Extraitz* presentats més amunt (Löfstedt 1982a), també hem trobat una frase de tipus sentenciós absent en l'original llatí que acumula trets que caracteritzen els proverbis, com són: estructura binària, un subjecte indeterminat i col·lectiu que formula l'expressió d'una veritat general atemporal, “nus ne mette jamays fiance en grant nombre / ne en grant puissance de gens”, i encara “nul ne doibt mespriser son ennemy” (Löfstedt 1982a, 309).

El capítol 5 del llibre I presenta un text breu i difícil, amb referències a personatges desconeguts. Constatem que el manuscrit llatí de Nàpols conté nombrosos errors (de la Cruz 2016, 134). Amb aquests elements, no sorprèn que la traducció d'Orient sigui incomprendible. Potser per mirar de rescabalar-se, al final del capítol, el traductor sintetitza la idea principal “l'en ne doit mie serchier la grandesse dou cors, mais la force et la vertu”, i conclou “quar souventes fois avient que *en petit cors regnent grans vertus*”. Aquesta conclusió no es troba en cap manuscrit llatí, ni en cap de les traduccions a les quals hem tingut accés. La temàtica i la seva estructura binària, en què s'oposen dues idees (*petit/grans*), permet de relacionar-la amb un proverbi present en els reculls medievals “en petit cors git bonne ame” (Morawski 1925, 24, proverbi 674).

Descobertes, doncs, les intencions del traductor en llengua d'oïl de l'*Épitoma* d'Orient, presentem un recull de les frases que ens han semblat pròximes al gènere gnòmic de la parèmia i que sovint resumeixen una idea, a mode d'epifonema. La majoria d'elles clouen els capítols i són introduïdes per *car*, *car sachoys que*, *car certaine chose est que*,¹² o amb girs del tipus “més val”. Moltes d'elles pertanyen al capítol 26 del llibre III, on es presenten les regles generals de la batalla.

12 *Car* és la “marque de décrochement” més freqüent dels proverbis, tal com han observat Cerquiglini (1976, 363-364).

Se n'ha fet una classificació temàtica, seguint l'ordre d'aparició en el text. Els salts de línia que hi hem afegit voldrien fer evident llur estructura binària o ternària, les juxtaposicions o una sintaxi arcaica, i trets rítmics o una rima interna o final. Així, aquest corpus presenta breument les idees de l'*Epitoma rei militaris de Vegeti* que el traductor medieval d'Orient considerava més importants.

4.4.1. La importància de l'exercici pràctic

Le sens de saver soir combatre
norisse hardement (I.1.7)

Nul home ne se doute de faire la chose
qui se sent d'avoir la bien aprise (I.1.7)

La poi de gent sunt usés de bataille
sunt les amanis de vaincre
la multitude de gens (I.1.7)

Qui ne sunt acostumés de bataille faire
sunt plus legiers d'estre conquis (I.1.8)

L'usance de grief charge
fait ressembler legier (I.12.8)

Nulle ne tant grief chose soit,
par usance ne deviegne legiere (I.19.2)

Toz les ars s'avacent par usage (II.24.4)

Qui viaut la vitoire
si enseinge les homes d'armes (III.prol.8)

Nul home nen est hardis,
de rapeler ou defendre,
à celui qui il cuide qu'il soit
grande de lui au combatre (III.5.8)

Les grans os perirent plus
par lor grant multitude
que par la force de ses henemis (III.1.4)

L'usance dou travail
done la santé en la herberge;
et en la bataille
done la victoire (III.2.11)

Les choses qui se funt par usance
sunt moins doutables (III.12.7)
L'ost profite per le travaill
et si s'enveillist per les repos (III.26.13)
Plus lor enseigne
l'usance de saver
que la grant doctrine (V.41.7)

4.4.2. La importància de la tècnica

Qui covoit bone fin
si comande et combat
par art et non mie par fortune (III.prol.8)

4.4.3. L'elecció dels soldats

Le sens est mout proufitable
as herberges et as batailles (I.2.5)
Moins doute la mort,
cil qui mais est noriz en delit (I.3.5)
Meaus vaut avoir les prous petits
que les grans chaitis et cohars (I.6.5)
Non seulement par force de cors,
mais par bonté de corage (I.7.3)
L'usance de grief charge
fait resenbler legier (I.12.8)
Au fait de la baille
plus y est proufiz
le aster que la force (V.31.6)

4.4.4. L'organització dels queviures

L'aigue nomeement
est acostumee faillir
à la grant multitude (III.1.7)

La soufroite destruit l'ost
 plus sovent que la bataille (III.3.1)
 Plus cruel est la fain
 que l'enfermeté (III.3.1)
 C'est un grant conseil
 que la viande lor soit a planté (III.3.3)
 La soufraitte faite,
 fait paoir les henemis (III.3.3)
 Doit l'on procurer les despenses
 et de l'abondance des viandes
 avant que la bataille se comance (III.3.3)
 Les possessions de richescs neent seure est,
 se elle ne se garde par desfense d'armes (III.3.4)
 À tart est cele mesure de garder,
 quant les choses amerment (III.3.8)
 Cil qui n'apareille avant le forment et le mandement
 por les choses besoigneuses est vencus sans armes
 (III.26.17)
 Greignors ordenemens
 est de vaincre les henemis
 par la fain que par le fer (III.26.32)

4.4.5. La disposició de les tropes en la batalla i l'estratègia

Que la grant multitude
 nen se restraigne trop
 en petit leuc (I.22.4)
 Ce estoit la raison de l'alee,
 de non foïr et de non chacier (II.17.5)
 Qui desire la pais
 s'aapareille à la bataille (III.prol.8)
 La grant multitude
 est soumise à mout aventures (III.1.5)
 Les choses qui sunt par devant porveues
 sunt depuis mains doutees (III.6.13)

Li henemi no sent aler là
 où il sentent lor aversaires
 par devant et par deriere (III.8.23)

Li peons parmaid
 la greignor force de l'ost (III.9.5)

Desesperance
 est contrainte de partir (III.9.9)

Petite foi parmiant
 par les contrariouses choses (III.9.10)

Au sage duc afiert
 de semer discorde
 entre les henemis (III.10.11)

Nus homs ne se doit desesperer de ce faire,
 que c'il est fait, il le peut profiter (III.10.13)

Ce est une grant partie de la victoire
 de troubler les henemis
 avant qu'il se combatent (III.18.14)

As seaus qui sunt enclos
 acroist hardiment
 et desespereison (III.21.2)

Quant nulle n'i est,
 la paor prent les armes (III.21.2)

Tant plus est greignor la multitude,
 de tant s'abat plus tost (III.21.4)

Ce qui est à vos profitable,
 est nuissant as henemis (III.26.1)

Ce qui est à eaus aidant,
 est à vos contraire (III.26.1)

Nous nen devés onque enfrainde
 de faire aucune chose à lors sens,
 mais icelle chose que nos veons
 qui plus soit profitable (III.26.1)

Il comense à estre encontre vos
 se vos volés ensivre
 ce que il firent por eaus (III.26.1)

Miaux vaut chatier les henemis par la fain
que par la bataille (III.26.4)

Nus conseil nen sunt millor
que ceaus lequels li aversaires
nel sachent avant que vos le façois (III.26.5)

Plus soloient profiter les engins en la bataille
que la proësse (III.26.6)

Ciaus qui fuient desconforten plus
les aversaires que les ocis (III.26.7)

Celui qui droitement puet jugier
de la force des siens et des aversaires,
plus grevement est vencus (III.26.9)

Maintes fois profite plus le leuc que la proësse (III.26.11)

Les soudaines choses
espoientent les henemis;
et les usees sunt plus viles (III.26.15)

Cil qui folement ensieust o les esperoepillés,
veaut doner la victoire as henemis;
laquelle, il devant avoit eue (III.26.16)

Quant les espies des henemies vont par les herberges celeement,
trestoz doivent estre de retourner comandé (III.26.27)

Cant vos conoissiés que votre conseaus est manifestes as henemis,
il vos covient à muer l'ordenement (III.26.28)

Quele chose il doivent faire,
parlés à plusors (III.26.29)

Ce que vos devés faire,
racontés le à poi
et à plus fiables;
ou aveques vos meismes (III.26.29)

Les bons ducs ne s'ajostent onques en la publique bataille,
se non par achaison ou per grant besoign (III.26.31)

Nen sachent les henemis
par quele maniere vos devés combatre;
que par aventure il ne s'esforsent
de contrestre par aucune aide (III.26.33)

4.4.6. L'organització de les tropes

Nulle rien ne profite tant à la victoire
 que de hobeir as amonestemens des enseignies (III.5.1)
 Miaus vaut respondre
 deriere l'eschiele
 plussors secorreors
 que largement
 espandre la gent (III.26.8)

4.4.7. L'estat de les armes

Replendissements des armes
 est grans espoentemens as henemis (II.14.8)
 Qui est celui qui croira
 qu'il fust bons combatieres
 qui ses armes laissera
 enordir et enroulier (II.14.9)

4.4.8. La contractació de soldats estrangers

Por mains peut l'en mener les siens as armes,
 que les estrangers par loyer (I.28.10)

4.4.9. La disposició moral i física dels guerrers

Toutes choses poent faire le sens
 de l'ome sereinable,
 despenses ne li faillent (II.18.8)
 Siaus qui fuiront contre homes,
 espoentés douteront la bataille (III.1.7)
 Plus leur est besoin
 de sivre la bataille
 par l'envie de la bonté
 que par le repos (III.4.6)
 Nullui nen pense de la multitude,
 laquele a esperance de l'art ou de la force (III.4.7)

Plus legiere chose est
 d'enseigner les noviaus à bonté,
 que de rapeler les espoantés (III.10.24)

Il n'est ygal comparisson de bataille faire
 cil qui est reposé avec l'atravaillé;
 le suant aveques le frés;
 le corant avecque l'estanchié (III.11.9)

Home nen doit onques estres menés en la bataille
 se vos avant nen avés prise la prueve (III.26.4)

Plus aide les proés que la multitude (III.26.19)

Poi des fors homes engendre la nature,
 mais la bonté et l'ordenement bon en fait plussors
 (III.26.12)

Ne menés jamais en publique bataille
 se non quant vos le verrés
 qu'il ait esperance de vaincre (III.26.14)

La paor et la poine
 chastie les homes d'armes
 en lor maisons;
 et o l'esperance et les guierdons
 les fait meillors (III.26.30)

4.4.10. El càstig exemplar als traïdors o als que es volen amotinar

Que la poine de mains soit
 espoentablement à plussors (III.4.9)

4.4.11. Les batalles navals

Quant proudon vait as armes en la navie,
 doit conoistre avant le signe dou troblement (V.38.1)

Soventes fois perirent le nés par la tenpeste
 que par la force des anemis (V.38.2)

Mains jors de juignet
 sunt plains de tenpestes
 et doutants as najans (V.40.6)

5. Conclusions

A mitjan segle XIII, un traductor es dirigí als senyors que governaven els dominis dels estats llatins d'Orient i els oferí en llengua vulgar una compilació dels preceptes militars romans més importants. Fet i fet, els croats perseguïen el mateix que l'autor del tractat: la restauració de l'antiga esplendor de l'Imperi romà i la defensa de la seva integritat territorial, on s'inclouïen els territoris de l'arc mediterrani i, sobretot, la Terra Santa que maldaven per governar i defensar de tota mena d'amenaçes.

Malauradament, sembla que el traductor era incapaç d'oferir-los un text coherent, potser perquè el text era massa difícil i potser també perquè, en un territori tan inestable, no disposava d'instruments adequats per a la traducció. De manera molt hàbil, la imperfecció del text que llegà fou presentada com la garantia de la fidelitat a l'original.

Ara bé, el traductor s'assegurà d'oferir al seu públic els coneixements que prometia a través d'expressions amb un fort regust proverbial, a mode d'epifonemes. I el traductor anà encara més enllà. Amb un hàbil canvi d'autoria, els preceptes d'un mer compilador —Vegeci— esdevingueren les sentències d'una de les màximes autoritats en la matèria —Juli Cèsar—, expressades amb un estil formulari que en facilitava la memorització.

Enmig d'un text caòtic i deficient, la traducció brilla en les sentències que el traductor incorpora, que destaquen per la seva bellesa i la seva utilitat. Les sentències formulàries que oferia podien ser retinudes i esgrimides com a arguments d'autoritat de forma escaient, bella i útil alhora.

Bibliografia

- Allmand, Christopher T. 2010. *The 'De re militari' of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University.
- Aurell, Martin. 2022. "Geoffroi V d'Anjou prend Montreuil-Bellay à la lecture de Végèce (printemps, 1151)." En *Émergences d'une littérature militaire en français (XIIe-XIVe siècle)*. Dir. Joëlle Ducos i Hélène Biu, 155-181. Paris: Honoré Champion.

- Biu, Hélène. 2022. “Entre figure(s) d’autorité et (re)construction de la figure autctoriale: Végèce, Honorat Bovet et Christine de Pizan.” En *Émergences d’une littérature militaire en français (XIIe-XIVe siècle)*. Dir. Joëlle Ducos i Hélène Biu, 253- 267. Paris: Honoré Champion.
- Carley, Lionel Kenneth. 1962. *The Anglo-Norman Vegetius, A Thirteenth Century Translation of ‘De re Militari’ of Flavius Vegetius Renatus*. Tesi doctoral de la University of Nottingham.
- Cerquiglino, Jaqueline et Bernard. 1976. “L’écriture proverbiale”. *Revue des sciences humaines* 163: 359-375.
- de la Cruz Vergari, Elena. 2016. *Édition critique d’une traduction française anonyme en prose du XIIIe siècle de l’‘Epitoma rei militaris’ de Végèce*. Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona i Università degli Studi di Verona.
- de la Cruz Vergari, Elena. 2022. “Les manuscrits de la traduction en langue d’oïl de l’ ‘Epitoma rei militaris’ de Végèce des États latins d’Orient.” En *Émergences d’une littérature militaire en français (XIIe-XVe siècles)*. Dir. Joëlle Ducos i Hélène Biu, 97-113 (1-4 images). Paris: Honoré Champion.
- Ducos, Joëlle. 2012. “Culture et vulgarisation dans la France médiévale”. *Annuaire de l’École pratique des hautes études (EPHE)*. Section des sciences historiques et philologiques, 143: 169-171. [Disponible a Revues. org.]
- Ducos, Joëlle. 2022. “Jean de Salisbury et Végèce”. En *Émergences d’une littérature militaire en français (XIIe-XVe siècles)*. Dir. Joëlle Ducos i Hélène Biu, 183-205. Paris: Honoré Champion.
- Folda, Jaroslav. 2005. *Crusader art in the Holy Land: from the Third Crusade to the fall of Acre, 1187-1291*. New York: Cambridge University.
- Greimas, Algirdas Julien. 1960. “Idiotismes, proverbes, dictons.” *Cahiers de lexicologie* 2: 41-61.
- Guadagnini, Elisa, ed. 2009. *‘La Rectorique’ de Cyceron tradotte da Jean d’Antioche. Edizione e glossario*. Pisa: Edizione della Normale.
- Giuffrè, Vincenzo. 1996. *Lecture et recherche sulla ‘Res militari’*. 2 volums. Napoli: Jovene.
- Guiraud, Charles. 1984. “Structure linguistique des proverbes latins”. En *La richesse du proverbe. Typologie et fonctions*, ed. François Suard i Claude Buridant, II, 73- 82. Lille: Université de Lille III.
- Ieraci Bio, Anna Maria. 1984. “Le concept de παροιμία: proverbium dans la haute et la basse antiquité”. En *La richesse du proverbe. Typologie*

- et fonctions*, ed. François Suard i Claude Buridant, II, 83- 94. Lille: Université de Lille III.
- Jourdain, Amable. 1819. *Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote*. Paris / C.e.: Fantin / Delaunay.
- Löfstedt, Leena, ed. 1977. *Li abregemenz noble homme Vegesce Flave René des establissemenz appartenanz a chevalerie, traduction par Jean de Meun de Flavii Vegeti Renati Viri Illustris 'Epitoma Institutorum Rei Militaris'. Édition critique avec introduction et commentaire*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Löfstedt, Leena, ed. 1982a. "Aucuns notables extraitz du livre de Végèce." *Neuphilologische Mitteilungen* 83 (3): 297-312.
- Löfstedt, Leena, ed. 1982b. *Jean de Vignay: De la chose de chevalerie*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Löfstedt, Leena, Outi Merisalo, Elina Suomela-Härmä, Renja Salminen, Lauri Juhani Eerikäinen, eds. 1989. *Le livre de l'art de la chevalerie de Vegesce. Traduction anonyme de 1380*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Lorcin, Marie-Thérèse. 2016. *Les recueils de proverbes français (1160-1490). Sagesse des nations et langue de bois*. Prefaci d'Élisabeth Schulze-Busacker. Paris: Honoré Champion.
- Merisalo, Outi. 2022. "Le Vegesce anonyme de 1380: texte, contexte et transmission." En *Émergences d'une littérature militaire en français (XIIe-XVe siècles)*. Dir. Joëlle Ducos i Hélène Bui, 83-96. Paris: Honoré Champion.
- Meschonnic, Henri. 1976. "Les proverbes, actes de discours." *Revue des sciences humaines* 163: 417-430.
- Monfrin, Jacques. 1964. "Humanisme et traductions au Moyen Âge." En *L'humanisme médiéval dans les littératures romanes du XIIe au XIVe siècle*, ed. Anthime Fourrier, 217-264. Paris: Klincksieck.
- Morawski, Joseph. 1922. "Les recueils d'anciens proverbes français analysés et classés." *Romania* 192: 481-558. [Disponible a Persee.fr i Gallica.fr.]
- Morawski, Joseph. 1925. *Proverbes français antérieurs au XVe siècle*. Paris: Honoré Champion.
- Ollier, Marie-Louise. 1976. "Proverbe et Sentence: la discours d'autorité chez Chrétien de Troyes." *Revue des sciences humaines* 163: 329-357.
- Reeve, Michael D. 2000. "The transmission of Vegetiu's *Epitome rei militaris*." *Aevum* 74 (1): 243-354.

- Reeve, Michael D., ed. 2004. *Vegetius. 'Epitoma rei militaris'*. Oxford: Clarendon.
- Richardot, Philippe. 1989. *Végèce et la culture militaire au Moyen Âge*. Paris: Economica.
- Robert, Ulysse, ed. 1897. *Li abrejance de l'ordre de chevalerie, mise en vers de la traduction de Végèce de Jean de Meun par Jean Priorat de Besançon*. Paris: Société des anciens textes français. [Disponible a Gallica.bnf.fr.]
- Schapira, Charlotte. 2000. "Proverbe, proverbialisation et déproverbialisation". *Langages* 139: 81-97.
- Schulze-Busacker, Elisabeth. 2012. *La didactique profane au Moyen Âge*. Paris: Classiques Garnier.
- Shrader, Charles R. 1979. "A handlist of extant manuscripts containing the *De Re Militari* of Vegetius". *Scriptorium* 33: 280-305. [Disponible a Persee.fr.]
- Stirnemann, Patricia. 2017. "Jean de Meun: où et pour qui a-t-il travaillé?". En *Jean de Meun et la culture médiévale : littérature, art, sciences et droit aux derniers siècles du Moyen Âge*, ed. Jean-Patrice Boudet, 107-119. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Thorpe, Lewis. 1952. "Mastre Richard, a thirteenth-century translator of the *De Re Militari* of Vegetius." *Scriptorium* 6 (1): 39-50. [Disponible a Persee.fr.]
- Thorpe, Lewis. 1953. "Mastre Richard at the skirmish of Kenilworth?" *Scriptorium* 7: 120-121. [Disponible a Persee.fr.]